

здобувач кафедри української мови
та славістики
Бердянського державного
педагогічного університету

ГРАДАЦІЙНІ РЕЧЕННЯ ЯК СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИЙ РІЗНОВИД СКЛАДНОСУРЯДНИХ КОНСТРУКЦІЙ

У лінгвістичній науці існують різні трактування градації як мовної категорії, її сутності, сфери функціонування та засобів вираження. Унаслідок аналізу мовознавчих словників та енциклопедій можемо зробити висновок, що здебільшого градацію розглядають як стилістичну фігуру мови.

Російський мовознавець А. Щербаков у своєму дисертаційному дослідженні, присвяченому явищу градації у сучасній російській мові, зазначає, що залежно від того, одиниці якого рівня використані за побудови градаційного ряду, можна виділити градацію фонетичну, лексичну (з її різновидами – гіпонімічною, антонімічною, синонімічною), словотворчу, морфологічну [20]. Проте поза увагою дослідника залишається синтаксичний рівень функціонування градаційних відношень.

Лінгвістична градація, основою якої постає градація логічна, представлена на всіх мовних рівнях. Хоч ця категорія давно перебуває у центрі уваги мовознавців як українських, так і зарубіжних, проте вивчення градаційної семантики у складних конструкціях є порівняно новим. В українській лінгвістиці градаційні складносурядні речення як окремий різновид уперше виокремив К. Герман [5]. Особливістю речень такого типу, на думку вченого, є перевага змісту другої предикативної частини над змістом першої. Мовознавець виокремив дві групи градаційних речень: конструкції з однією частиною зв'язком (предикативні частини поєднані з допомогою сполучників) та конструкції з двома частинами зв'язком (предикативні частини поєднані за допомогою парних сполучників) [5, с. 45–46]. У російському синтаксисі однією з перших виокремила градаційні складносурядні речення В. Белошарова. За характеристики їх як конструкцій закритої структури дослідниця виділила два різновиди – власне градаційні й підсилювальні (зі сполучником *да и*) [15, с. 744]. Суголосну думку щодо характеристики та різновидів складносурядних градаційних речень висловлює А. Загнітка [8, с. 352].

Узагальнений опис градаційних відношень між предикативними частинами складносурядного речення знаходимо у працях І. Вихованця, Г. Глушкової, А. Грищенко, А. Загнітка, М. Каранської, О. Пономаріва, І. Слинська, Н. Гуйванюк, М. Кобилянської, К. Шульжука та ін. Указуючи на широке функціонування градаційних сполучників та їхню участь у побудові різних за семантикою складносурядних конструкцій, мовознавці по-різному трактують такий тип речень. Деякі вчені не виділяють їх в окремий семантичний різновид. Наприклад, А. Грищенко називає досліджувані синтаксичні конструкції заперечно-протиставними з відтінком градаційного значення [19, с. 405]. Схоже трактування пропонує О. Мельничук, зараховуючи речення з градаційними сполучниками до протиставних і частково до приєднувальних [13, с. 199]. Відомі праці, в яких досліджувані конструкції трактовано як приєднувальні [11] або як зіставні [4; 10]. Г. Кустова розглядає градаційні відношення частково як різновид єднальних, а частково – протиставних (єднально-градаційні, протиставно-градаційні) [12, с. 223, с. 227]. Про наближення градаційної семантики до єднальної пише й Н. Валгіна [1, с. 282]. Як окремий синтаксичний різновид градаційні речення описують у своїх наукових розвідках І. Вихованець [3], Г. Глушкова [6], М. Каранська [9], Т. Спільник [17] та інші. Попри відносно тривале вивчення градації та градаційних конструкцій, сучасні синтаксичні праці засвідчують дискусійність багатьох питань, пов'язаних із нечіткістю у визначенні граматичного статусу градації та її семантико-синтаксичних ознак. Це зумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета статті – узагальнити відомості про градаційні речення як окремий семантичний різновид складносурядних конструкцій, проаналізувати семантико-синтаксичну організацію досліджуваних речень, виявити додаткові семантичні відтінки, що можуть ускладнювати власне градацію.

Градація як домінанта семантико-синтаксичної організації речення реалізується у сучасній українській мові у складносурядних конструкціях, хоч градаційне значення може прослідковуватися і у складнопідрядних конструкціях, а також у складних ускладнених реченнях і у тексті. В основі градаційної семантики лежить кон'юнкція двох ситуацій та їх зіставлення або протиставлення за ступенем значущості. Повідомлення в одній предикативній частині складносурядної конструкції постає у тому чи іншому сенсі як більш важливе, значуще, переконливе порівняно з тією інформацією, про яку йде мова в іншій частині, наприклад: *І не лише існувати, а й контролювати кримінальний світ* (О. Вахній).

Автор повідомлення висловлює своє ставлення до сказаного, урахувавши інтереси слухача. «Вербалізуючи факт співіснування двох ситуацій, мовець градує їх таким чином, що ситуація 1 виступає як початкова (нульова) точка відрахування, а ситуація 2 – як пропозиція з дещо іншим виявом стану речей. У такий спосіб відтворюється онтологія співіснування ситуацій шляхом акцентування їх різнозначності або рівнозначності у концептуальному світі мовця» [14, с. 146].

У градаційних конструкціях, порівняно з іншими складносурядними, простежується набагато тісніший зв'язок між семантико-синтаксичною організацією та комунікативною спрямованістю висловлення.

Значення градації базується на індивідуальному сприйнятті мовцем об'єктивної дійсності. Автор повідомлення виконує певне комунікативне завдання, розкриваючи важливу (на його погляд) інформацію. Тому за опису градаційних складносурядних конструкцій не можна не говорити про актуальне членування речення – комунікативно-синтаксичну категорію, яка спрямована у сферу мовлення. Перша предикативна частина складної синтаксичної одиниці такого типу є темою, а друга співвідноситься з ремою. Отже, інформація, зазначена у другій предикативній частині градаційного складносурядного речення, є його комунікативним ядром.

Головним критерієм градаційних відношень між предикативними частинами складносурядного речення, на думку Т. Спільник, є критерій необхідності та достатності: «спочатку, у першій предикативній частині, він (мовець – Н. Р.) подає зміст, необхідний для розуміння висловлення у цілому. Разом з тим цей зміст, з погляду мовця, хоча й містить необхідну інформацію, все ж не є достатнім для реалізації його задуму» [17, с. 57]. Водночас зазначимо, що інформація, яку додає автор повідомлення у другій предикативній частині, не є меншовартісною чи другорядною, а сприймається як функційно рівнозначна.

У синтаксисі виокремлення градаційного значення між однорідними членами речення у простій синтаксичній конструкції та між предикативними частинами у складній, пов'язане передусім з виокремленням градаційних сполучників у морфологічній системі сучасної української мови. Градаційні сполучникові засоби є двофункційними, оскільки постають показником градаційної семантики та її додаткових відтінків. Уносячи певні уточнення у характеристику градаційних сполучників, В. Белошапкова зазначає, що вони (разом з пояснювальними) мають набагато вужче диференційне значення порівняно з іншими семантичними. «Кожна з цих груп означає одне коло змістових відношень та включає ряд функційно однорідних сполучників, які певним чином співвіднесені між собою» [15, с. 743].

До семантичних градаційних сполучників зазвичай зараховують такі: *не лише ... а й, не лише ... але й, не лише ... а навіть, не лише ... а ще й, не просто ... а (й), не просто ... але й, не стільки ... скільки, не стільки ... як, не так ... як, не те що ... а (й), не те що ... але (й), не те що ... а навіть, не те щоб ... але, не тільки ... а й, не тільки ... але й, не тільки ... але навіть, не тільки ... а навіть, не тільки ... а ще й, не тільки ... ще й, як не ... то, якщо не ... то, як не ... то хоч (би), як не ... то хоча (б), якщо не ... то хоч (би), якщо не ... то хоча (б)*. Усі ці сполучники є парними, одна їхня частина стоїть перед першою предикативною частиною складносурядного речення, а інша – перед другою. «Розчленованість сполучника, розташування його компонентів у різних частинах речення тісно пов'язує ці частини в єдине ціле» [1, с. 282]. Парні градаційні сполучники вважають найбільш стійкими та цілісними у структурному та функційному планах.

Більшість мовознавців із-поміж репрезентантів градаційних відношень у складносурядному реченні, окрім перерахованих вище (власне градаційних), називають ще одну групу сполучних засобів – градаційно-приєднувальні сполучники [2; 7; 17]. Сюди зараховують *а й, але й, та й, ще й, а ще, а ще й, та ще, та ще й, більше того, до того ж, а до того ж, і до того ж, а ще до того, крім того, а крім того, а ще більше, та ще більше, а найбільше, навіть, і навіть, і то, а також, а то й*. Ці одиничні сполучники, на думку вчених, служать для оформлення градаційно-приєднувальних речень як різновиду градаційних. Ми не виокремлюємо градаційно-приєднувальні сполучники і відповідно складносурядні конструкції з аналогією назвою. Пояснимо свою думку.

Багато мовознавців, які звертаються до опису градаційних складносурядних речень, виокремлюють із-поміж них дві групи – власне градаційні та приєднувальні (або підсилювальні, посилювально-градаційні) [8; 15; 17]. Потрачтування другої групи конструкцій є суперечливим та неоднозначним. Ураховуючи комунікативний намір, автор висловлення буде його у своїй свідомості вже як градаційне поліпропозитивне та вкладає у повідомлення всі необхідні, на його думку, суб'єктивно-модальні значення. Тобто всі градаційні складносурядні речення є типовими, адже продумані та побудовані мовцем ще до моменту висловлення.

Приєднувальні конструкції не підпадають під таку характеристику; вони репрезентують зовсім інший тип складносурядних речень – специфічний. Зв'язок, який виникає між предикативними частинами такого речення, є непередбачуваним та необов'язковим, на відміну від власне градаційних конструкцій з тісним двобічним зв'язком, для якого характерними ознаками постають передбачуваність та обов'язковість. Уважаємо за потрібне відокремлювати приєднувальні складні синтаксичні одиниці від градаційних як специфічні від типових. Основною ознакою приєднувальних речень є додаткове повідомлення у другій предикативній частині, а градаційний відтінок у значенні є другорядним: *На цілий поверх один туалет, та й той аж у кінці коридора...* (О. Гончар). Тому й складні конструкції такого взірця точніше називати приєднувально-градаційними, а не градаційно-приєднувальними або градаційно-підсилювальними. Попри те, що у кінцевому результаті ми отримуємо схожі (не тотожні!) за семантикою синтаксичні конструкції, в яких реалізовано критерій необхідності/ достатності, проте за принципом побудови, комунікативним наміром вони значно відрізняються. Градаційні речення плановані відразу вже як поліпропозитивні, у той час як приєднувальні конструкції – як монопропозитивні. Комунікативна організація цих речень теж різна: оскільки, відповідно до принципу творення приєднувальної конструкції, автор повідомлення спочатку не планує у свідомості співвідносити дві ситуації об'єктивної дійсності, то він і не планує їх градувати, а отже, має зовсім інше комунікативне завдання.

Окрім сполучників, які виконують семантичну функцію, реченнєву структуру складносурядних конструкцій формує лексичне наповнення предикативних частин. Особливо це стосується градаційних речень: «сама лексика конкретизує загальну семантику цих речень як градаційних, внаслідок чого вони співвідносяться з різноманітними ситуаціями дійсності, відображуючи їх у своєрідний спосіб» [18, с. 157]. Деякі лексеми виконують

особливу акцентувальну функцію у градаційних конструкціях. Із-поміж таких допоміжних засобів реалізації градації на особливу увагу, на думку Т. Спільник, заслуговують слова *сам, весь, взагалі* [18, с. 160]. Найчастотнішою, як показав проаналізований фактичний матеріал, є лексема *сам* (сама, самі). У таких реченнях мова йде про чергове виконання суб'єктами певних дій або про самостійне виконання суб'єктом дії чи переживання ним певного стану: *І тому вам не лише ваші діти не вірять, а й ви самі починаєте сумніватися, а довгими безсонними ночами розмірковувати, що неправильно ви зробили у житті, що вам діти ставлять такі запитання?* (Л. Клименко).

Градаційні семантичні сполучники, а також лексичний склад предикативних частин слугує для точнішого вираження власне градації та її додаткових семантичних відтінків, якими іноді градаційні відношення можуть супроводжуватись:

- градаційно-протиставні: *Не тільки мій брат не продажний, а, навпаки, він у мене добрий і благородний хлопець* (з розмовного мовлення). Прислівник *навпаки* підсилює протиставне значення;
- градаційно-зіставні: *Бо не тільки металося тіло, металося й душа* (І. Багрянний);
- градаційно-компенсувальні: *Як не заплатить усієї суми, то хоча б отримаємо більше вихідних у цьому місяці* (з усного мовлення). У конструкціях такого зразка компенсується щонайменше порівняно з ідеальним, можливим;
- градаційно-допустові: *І не те що Трохим жалісний був, але чогось різонули його по серцю голодні й перелякані очі замурзаного малюка* (Д. Білий);
- градаційно-уточнювальні: *Не просто прийде до влади новий очільник, але й приведе він із собою нові порядки* (з усного мовлення);
- градаційно-причинові: *Не те щоб Сергій нічого не второпав, але він сушив голову над тим, як вийти з халепи* (І. Білик).

Попри наявність у градаційних складносурядних реченнях додаткових відтінків у значенні, семантика градації є основною, домінантною. Додаткові семантичні відтінки допомагають краще реалізувати критерій достатності висловлення.

Градаційним складносурядним реченням у формально-граматичному плані властиві закритість, негнучкість структури, наявність градаційних сполучників, фіксований порядок предикативних частин, між якими існує обов'язковий та передбачуваний тісний зв'язок. Зазвичай граматичні складники складносурядної конструкції такого взірця є формально однотипними. Хоч однією з основних структурних характеристик досліджуваних речень є його закритість, проте зрідка такі конструкції можуть зазнавати граматичного ускладнення. «Градаційні конструкції ускладненої синтаксичної структури відбивають пошук мовцем того змісту, який би забезпечив висловленню достатність. Будуючи таку конструкцію, мовець ніби разом зі слухачем поступово наближається до сутності повідомлюваного явища» [16, с. 117]. Прикладами такого ускладнення задля кращого забезпечення достатності висловлення є конструкції: *Не те що Ярослав їй подарунок не купив, а навіть він їй квітів не надіслав, а навіть дзвінка від нього не було* (з усного мовлення); *Не лише Галина нічого про той випадок не знала, не лише Богдан нічого не чув, а й ніхто з присутніх не був у курсі справи* (з усного мовлення). Як показують вище зазначені приклади, речення може ускладнюватись як за рахунок предикативних частин із першою частиною парного сполучника, так і за рахунок структурних складників із другим сполучниковим компонентом. Такі складні структури відзначаються більшою експресивною забарвленістю порівняно зі звичайними.

Градаційні складносурядні речення, на думку деяких мовознавців, мають ще один семантико-комунікативний параметр – напрям градаційної семантики. Зокрема про висхідний та спадний різновиди градації пише Т. Спільник у своєму дисертаційному дослідженні [17]. Не заперечуємо, що градація мовна, як і градація логічна, передбачає рух умовною шкалою. Оскільки за творення градаційної конструкції мовець спочатку поєднує дві співвіднесені ситуації об'єктивної дійсності, то нульовою точкою на шкалі градації умовно можна вважати єднальні відношення. Саме від них далі «рухається» автор повідомлення, визначаючи інформаційне навантаження кожної з пропозицій відповідно до критеріїв необхідності та достатності. Градація безпосередньо залежить від лексико-семантичної організації граматичних складників градаційної конструкції. Уже саме співвіднесення лексем у двох предикативних частинах може виражати градаційну семантику за кількісними або якісними ознаками. Проте говорити про спадну градацію не є доречним, оскільки саме поняття «спад» протирічить поняттю «градація». Для ілюстрування нашої думки розглянемо таке речення: *На флангах не було не лише доріг, а навіть стежок* (О. Гончар). Лексема *стежки* поза контекстом дійсно означає менш вартісне поняття, ніж лексема *дороги*. Проте ми повинні аналізувати семантику всієї градаційної конструкції. Загальне значення цього речення – наростання ознак: повідомлення про те, що не було навіть стежок, засвідчує найвищу міру ознаки – непрохідність. Тому характеризувати таку градацію як спадну не можна.

Отже, градаційні речення є самостійним семантико-синтаксичним різновидом складносурядних конструкцій, головним критерієм яких є необхідність та достатність інформації, зазначеної у предикативних частинах. До градаційних складносурядних речень належать такі синтаксичні конструкції, предикативні частини яких поєднані парними семантичними сполучниками – матеріальними виразниками градаційних семантико-синтаксичних відношень. Важливу роль у формуванні реченнєвої структури відіграє лексичне наповнення предикативних частин, що конкретизує семантику конструкції. Градація як домінантне семантико-синтаксичне відношення може бути ускладнена іншими змістовими відтінками: зіставленням, протиставленням, компенсацією, допуском, причиновістю, уточненням тощо.

Література:

1. Валгина Н.С. Современный русский язык. Синтаксис: учебник М.: Высш. шк., 2003. 416 с.
2. Веселыца Г.С. Нові явища у функціонуванні сурядних сполучників в українській мові кінця ХХ–початку ХХІ ст.: монографія. Житомир: Видавництво ЖДУ, 2014. 159 с.
3. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови / За ред. І. Вихованця. К.: Унів. вид-во «Пulsари», 2004. 400 с.
4. Волох О.Т., Чемерисов М.Т., Чернов Є.І. Сучасна українська літературна мова. К.: Вища шк., 1976. 376 с.
5. Герман К.Ф. Структурно-семантичний аналіз складносурядних речень сучасної української літературної мови. Чернівці, 1973. 54 с.
6. Глушкова Г.М. Структурно-семантичні типи сурядності: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Донецьк, 1998. 184 с.
7. Городенська К.Г. Сполучники української літературної мови: монографія. К.: Інститут української мови; Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. 208 с.
8. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис: монографія. Донецьк: ДонНУ, 2001. 662 с.
9. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови: навч. посібник. К.: Либідь, 1995. 312 с.
10. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис. К.: Радянська школа, 1965. 284 с.
11. Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л.А. Булаховського. К.: Рад. школа, 1951. Том II: Синтаксис. 408 с.
12. Кустова Г.И. Синтаксис современного русского языка: учеб. пособие для студ. филол. фак. высш. учеб. заведений. М.: Академия, 2005. 256 с.
13. Мельничук О.С. Развитие структуры слов'янського речення. К.: Наук. думка, 1966. 324 с.
14. Приходько А.М. Складносурядне речення в сучасній німецькій мові: монографія. Запоріжжя: ЗДУ, 2002. 292 с.
15. Современный русский язык: учеб. для филол. спец. ун-тов / В.А. Белошапкова, Е.А. Брызгунова, Е.А. Земская и др.; под ред. В.А. Белошапковой. М.: Высш. шк., 1989. 800 с.
16. Спільник Т.М. Вираження градації в структурі складних ускладнених речень та в тексті. Мова і культура. 2012. Вип. 15. С. 115–119.
17. Спільник Т.М. Градаційне відношення в структурі складних сполучникових конструкцій сучасної української мови: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2004. 177 с.
18. Спільник Т.М. Особливості лексико-семантичного наповнення частин складного речення як чинник формування градаційного відношення. Мова і культура. 2013. Вип. 16. С. 156–162.
19. Сучасна українська літературна мова: синтаксис / за заг. ред. акад. АН УРСР І.К. Білодіда. К.: Наук. думка, 1972. 516 с.
20. Щербак А.В. Градация как стилистическое явление современного русского литературного языка: автореф. дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.01. Кемерово, 2004. 20 с.

Анотація

**Н. РУЛА. ГРАДАЦІЙНІ РЕЧЕННЯ ЯК СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИЙ РІЗНОВИД
СКЛАДНОСУРЯДНИХ КОНСТРУКЦІЙ**

У статті систематизовано вчення про градацію як мовну категорію, узагальнено відомості щодо формально-граматичної, комунікативної та семантико-синтаксичної організації градаційних складносурядних речень. Акцентовано на функціях сполучників як основних репрезентантів градаційних семантико-синтаксичних відношень. Виокремлено додаткові семантичні відтінки, які можуть супроводжувати власне градацію: протиставлення, зіставлення, компенсацію, допустовість, уточнення, причину.

Ключові слова: складносурядне речення, градація, формально-граматична організація речення, семантико-синтаксичні відношення, семантичний сполучник.

Аннотация

**Н. РУЛА. ГРАДАЦИОННЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ КАК СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧЕСКАЯ
РАЗНОВИДНОСТЬ СЛОЖНОСОЧИНЕННЫХ КОНСТРУКЦИЙ**

В статье систематизированы знания о градации как языковой категории, уточнены сведения о формально-грамматической, коммуникативной и семантико-синтаксической организации градационных сложносочиненных предложений. Акцентировано на функциях союзов в качестве основных репрезентантов градационных семантико-синтаксических отношений. Выделены дополнительные семантические оттенки, которые могут сопровождать собственно градацию: противопоставление, сопоставление, компенсацию, уступку, уточнение, причину.

Ключевые слова: сложносочиненное предложение, градация, формально-грамматическая организация предложения, семантико-синтаксические отношения, семантический союз.

Summary

**N. RULA. GRADATION SENTENCES AS SEMANTIC-SYNTACTICAL VARIETY
OF COMPLEX CONSTRUCTIONS**

Article presents systematization of study about gradation as a language notion, refines information about the formal-grammatical, communicative and semantic-syntactic formation of gradational complex sentences. Attention is focused on the conjunction functions as the main representatives of gradational semantic-syntactic relations. In the article it has been distinguished additional semantic hues that can accompany gradation itself. They are: contrast, comparison, compensation, assignment, clarification, cause.

Key words: compound sentence, gradation, formal-grammatical formation of the sentence, semantic-syntactic relations, semantic conjunction.